

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАНІСТЬ В УКРАЇНІ

СЛІНЬКО Тетяна Миколаївна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття посвячена проблемним вопросам конституционно-правового регулирования права на свободу и личную неприкосновенность и гарантиям его обеспечения. Дается анализ разных научных точек зрения относительно взглядов на неприкосновенность лица. Особое внимание автор уделяет анализу конституционных норм, правовым позициям Конституционного Суда Украины, Решениям Европейского суда по правам человека и практике его применения. Автор указывает, что эффективная реализация права на свободу и личную неприкосновенность возможна при условии соблюдения положений национального законодательства и практики Европейского суда по правам человека во время задержания лица и применения мер пресечения.

Ключові слова: право на свободу та особисту недоторканість, конституція, гарантії свободи та особистої недоторканості, правові позиції, Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

Актуальність статті

Недоторканість і безпека людини визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Конституційне право на свободу та особисту недоторканість людини закріплюється ст. 29 Конституції України. Право на свободу та недоторканість є найважливішим у «демократичному суспільстві» у розумінні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (п. 65 мотивуваль-

ної частини Рішення Європейського суду з прав людини від 18 червня 1971 р. (справа де Вілде, Оомс і Версип проти Бельгії) [6]. Право людини на свободу є не що інше, як сама свобода, можливість людини здійснювати будь-які правомірні дії.

Особиста недоторканість, як особиста свобода, полягає в тому, що ніхто в державі не має права примусово обмежувати свободу людини в рамках діючого законодавства здійснювати дії, користуватися свободою пересування тощо. Людина не може бути силою чи за допомогою погрози примушена здійснювати якісь дії, бути піддана катуванню, обшуку чи завдана буде шкода її здоров'ю. Тільки сама людина може розпоряджатися власною долею, реалізуючи при цьому свої конституційні та інші права і свободи.

Право на свободу й особисту недоторканість склалися історично і бере свій початок ще з XIII століття з Великої хартії вольностей 1215 року [3], з подальшим його розвитком у Акті про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями 1679 року [1], та Акті, що декларує права й свободи підданого і встановлює спадкоємство Корони 1689 року [2], закріпленням у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 [4] року та інших актах.

Виклад загального матеріалу

Поєднання понять «свобода» й «особиста недоторканість» не випадкове. Ще

Ш.Л. Монтеск'є у публікації «Про судову владу і право», визначаючи свободу, наголошував на тому, що це право людини робити все, дозволене законом. Лише за таких умов людина може мати повну свободу, бути вільною у виборі певного варіанта поведінки в межах існуючих у державі законів. Якщо в суспільстві не забезпечена реалізація прав і свобод людини, таке суспільство не може вважатися демократичним [5].

Свобода є правом кожної людини робити все в межах діючих правових законів. А недоторканість – це якість, невід'ємна від особи. Є декілька поглядів на недоторканість особи. І.Є. Фабер під недоторканістю особи розуміє суб'єктивне право громадянина, яке складається з багатьох правомочностей, що забезпечують фізичну (тілесну) та моральну недоторканість людини, свободу її самовизначення [11].

На думку Г.Т. Овадюка, право на особисту недоторканість включає в себе тілесну недоторканність, статеву свободу і психічну недоторканість.

Л.А. Григорян вважає, що недоторканість особи полягає в захисті людини не тільки від незаконних та необґрунтованих арештів і затримань, але й взагалі від усіляких неправомірних посягань на її свободу, життя, здоров'я, майно, честь та гідність. Недоторканість особи – це забезпечення всіх виявів свободи за умови її правомірної поведінки.

А.Ю. Олійник визначає конституційне право на особисту недоторканість як особисте суб'єктивне право українських громадян, яке гарантує їх свободу від протиправних посягань на життя, здоров'я, індивідуальну безпеку з боку кого б то не було, не допускає незаконних і безпідставних дій посадових осіб державних органів та громадських організацій щодо особистої недоторканості при виконанні ними своїх обов'язків і надає можливість відновлення порушеного права [10].

Чинна Конституція України, а також Кримінально-процесуальний кодекс (далі - КПК України) встановлюють гарантії свободи та особистої недоторканості. Ці гарантії містять певні обмеження для посадових

осіб правоохоронних та інших органів, які мають можливість здійснювати примус до людей. Можливість обмеження свободи особи допускається лише на основі закону та в законних формах і тільки за вмотивованим рішенням суду. Неприпустимість арешту чи тримання особи під вартою, на підставах та в порядку встановлених законом, є надзвичайно важливою гарантією, яку можна трактувати відносно арешту громадянина як виняток із загального правила про недопустимість арештів у принципі. Деталізується названа норма у ст. 12 КПК України, де зазначено, що ніхто не може бути заарештований інакше як на підставах та в порядку, передбачених цим Кодексом.

Право на свободу та особисту недоторканість є за своїм характером природним, утім не є абсолютним. Виходячи із обов'язку держави та відповідних посадових осіб розслідувати кримінальні справи та притягувати винуватих у вчиненні злочинів осіб до кримінальної відповідальності, Конституція України допускає кілька випадків, коли уповноважені законом органи можуть застосовувати утримання особи під вартою без попередньої згоди суду. Це можливо лише у разі нагальної необхідності (ч.3 ст.29 Конституції) запобігти злочині чи його припиненню, причому як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа підлягає негайному звільненню, якщо протягом цього часу з моменту затримання їй не буде вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою, яке, у свою чергу, може бути оскаржене в судовому порядку, що є важливою конституційною гарантією, яка передбачена ч. 5 ст. 29 Конституції. Взяття під варту є запобіжним заходом, який обирається в разі запобігання особливо тяжким і тяжким злочинам. Передбачений Конституцією України та кримінально-процесуальним законодавством строк затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, відповідає вимогам п. 3 ст. 5 Європейської Конвенції. Відповідно до рішень Європейського суду сталою вважається така судова практика, згідно з якою чотиридобовий строк для випадків звичайних криміналь-

них правопорушень та п'ятидобовий строк для надзвичайних випадків не суперечать вимозі негайного доставляння заарештованого до судді. Більш широке тлумачення цієї вимоги Конвенції, як зазначив Суд в рішенні по справі «Броуган та інші проти Сполученого Королівства», суттєво послабило б процесуальні гарантії п. 3 ст. 5 на шкоду окремій особі і мало б наслідки, що підривають саму сутність права, яке захищається цією статтею [9].

Держава гарантує право кожного заарештованого чи затриманого бути невідкладно повідомленим про мотиви арешту чи затримання. Новелою нашого конституційного законодавства є і обов'язок відповідних компетентних органів негайно повідомляти родичів затриманого чи заарештованого про їх арешт чи затримання. Підстави для затримання та арешту регламентуються кримінально-процесуальним та іншим законодавством, які передбачають досить широку систему гарантій від необґрунтованого арешту, від порушення прав людини під час арешту.

Держава також гарантує кожній особі з моменту затримання право захищати себе та користуватися правовою допомогою захисника. У зв'язку із цим слід зазначити, що Конституційний Суд України висловив стурбованість у зв'язку із недостатніми гарантіями права на свободу, які випливають із ч. 3 ст. 29 Конституції України (див. Висновки від 30 жовтня 2003 р. п1-в у справі про внесення змін до статей 29, 59, 78 та інших Конституції), а також із права затриманого чи заарештованого мати свого захисника [8]. Своїм Рішенням від 30 вересня 2009 року №23-рп у справі про правову допомогу Суд визнав неконституційними ряд положень КПК, які, по суті, забороняли користуватися послугами захисника іншої особи, фахівця в галузі права, крім адвоката.

Важливо відзначити, що конституційне право людини на свободу та особисту недоторканість підлягає захисту нормами кримінального, адміністративного та цивільного законодавства. По суті, ці норми виступають відповідними галузевими гарантіями. Так, зокрема, кримінально-про-

цесуальні гарантії полягають в тому, що за злочин проти життя, здоров'я, свободи особи, явно незаконний арешт або затримання, притягнення явно невинуватого до кримінальної відповідальності передбачена кримінальна відповідальність до таких посадових осіб.

Адміністративно-правовими гарантіями права недоторканості є юридична регламентація підстав, термінів і форм адміністративних затримань і арештів. Конституційний Суд вважає, що відповідно до принципу верховенства права затримання без вмотивованого рішення суду в адміністративному процесі не може тривати довше, ніж затримання в кримінальному процесі. Таким чином, системний аналіз положень ст. 29 Конституції України у поєднанні зі ст. 8 дає підстави вважати, що конституційна вимога, яка міститься в частині третій ст. 29 Основного Закону щодо максимально можливого часу обмеження свободи особи без вмотивованого рішення суду в кримінальному процесі, повинна враховуватися при визначенні максимально можливого часу такого обмеження в адміністративному процесі. Тобто адміністративне затримання особи без вмотивованого рішення суду не може перевищувати сімдесяти двох годин (Рішення КСУ від 11 жовтня 2011 р. №10-рп/2011(справа про строки адміністративного затримання) [7].

Посадові особи, винуваті у порушенні недоторканості людини, можуть бути притягнуті до дисциплінарної відповідальності.

Цивільно-правова відповідальність передбачає можливість відшкодування людині шкоди, яка була спричинена їй у разі порушення її конституційного права на свободу та особисту недоторканість. Право на свободу та особисту недоторканість належить до особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, і тому захищається нормами Цивільного кодексу України. Відповідно до ст. 288 ЦК, забороняються будь-які форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних чи психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують

це право. Закон також забороняє фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних (ст. 289 ЦК).

Право на свободу й особисту недоторканість послідовно проголошується в міжнародних документах: у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 3), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 9), Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. (ст. 5). Конституція України увібрала в себе визнані у світі стандарти основних міжнародно-правових актів у галузі захисту прав людини, наведені вище. Інститут недоторканості включає фізичну і духовну недоторканість, свободу діяти, розпоряджатися собою, тобто не знаходитися під контролем. Згідно з одним із рішень Комітету ООН з прав людини порушенням ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права визнається неспроможність або небажання державної влади забезпечити особисту недоторканість, навіть якщо посягання не пов'язане із позбавленням волі і виражається у небезпеці її втратити, погрозі життю або здоров'ю людини, переслідуванні з боку влади або приватних осіб. Таким чином, погроза втратити свободу також порушує особисту недоторканість, у тому числі психічну.

Право на свободу й особисту недоторканість гарантуються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і практикою Європейського суду з прав людини. За змістом ст. 5 Конвенції право на свободу та особисту недоторканість містить у собі такі елементи:

свобода від свавільного арешту та затримання; позбавлення волі тільки на підставі «закону»; право бути повідомленим про причини арешту; право на судовий контроль за арештом та затриманням; право та можливість оспорити законність арешту та затримання; право на компенсацію за незаконність арешту та затримання. Таким чином, ст. 5 Конвенції доповнює систему правового захисту недоторканості особи, до якої також належать положення статей 2, 3 і 4 Конвенції, що, як зазначено

у рішенні Суду у справі «Гарькавий проти України» від 18 лютого 2010 р., «це право є найважливішим у демократичному суспільстві у розумінні Конвенції». При цьому Суд посилається на рішення у справах «де Вілде, Оомс і Версип проти Бельгії» від 18 червня 1971 р. (п. 65) та «Вінтерверп проти Нідерландів» від 24 жовтня 1979 р. як на підтвердження незмінюваності цінності цього права.

Як у справі «Вікс проти Сполученого Королівства» від 2 березня 1987 р. (п. 40), так і в справі «Гарькавий проти України» Суд підтверджує, що кожен має право на захист цього права, а це означає, що особа не може бути позбавлена або не може позбавлятися свободи, крім випадків, встановлених у п. 1 ст. 5 Конвенції. Зазначаючи, що «цей перелік винятків є вичерпним, і лише вузьке їх тлумачення відповідає цілям цього положення, а саме — гарантувати, що нікого не буде свавільно позбавлено свободи», Суд послідовно захищає це право особи у справах «Енгель та інші проти Нідерландів» рішення від 8 червня 1976 р. (п. 58), «Лай біта проти Італії» від 6 квітня 2000 р. (п. 170), «Куїн проти Франції» від 22 березня 1995 р. (п. 42), «Амур проти Франції» рішення від 25 червня 1996 р. (п. 42) і тепер у 2010 р. у справі «Гарькавий проти України», як таке, що «становить основну ідею, яка лежить в основі всіх політичних режимів, що дотримуються принципів верховенства права».

Отже, на прикладі справи «Гарькавий проти України», а також у більше десятка інших справ проти України, в яких встановлено порушення ст. 5 Конвенції, Суд підтвердив не тільки єдність оцінки природно-правового характеру прав людини, незалежно від того, чи в Україні, Італії, Франції чи Сполученому Королівстві вони порушуються, а й «непорушність» і «невідчужуваність» цих прав, оскільки вони не надаються державою, а тому не можуть бути нею відібрані та скасовані.

Протягом останнього десятиліття Україна входить до п'ятірки держав, що лідирують за кількістю звернень їх громадян до Європейського суду. За даними Урядового уповноваженого у справах Європейсько-

го суду з прав людини, станом на жовтень 2014 р. Суд виніс 99 рішень у справах проти України, в яких констатується порушення ст. 5 Конвенції, серед яких 36 стосуються саме порушення ст. 5 §3 у вигляді тривалого тримання під вартою..., а саме рішень про порушення підпункту с) п. 1 ст. 5 Конвенції у зв'язку з відсутністю підстав тримання під вартою особи в місцях досудового слідства, підпункту f) п. 1 і п. 4 ст. 5 з відсутності на той час у чинному КПК визначених законом процедур щодо екстрадиції. Таким чином, узагальнюючи практику ЄСПЛ, можна зробити висновок, що порушення права на звільнення з-під варти протягом розумного строку є системним у нашій державі.

Висновок

Рівень гарантованості та забезпечення захисту права на свободу та особисту недоторканість визнається показником демократизації суспільства і є важливою складовою становлення правової державності.

З прийняттям КПК 2012 року приведені у відповідність із Конституцією України підстави для затримання особи за підозрою у вчиненні злочину уповноваженою службовою особою без судового дозволу. Позитивним практичним результатом дії КПК 2012 року стало істотне зменшення кількості офіційних затримань осіб за підозрою у вчиненні злочину. Однак, незважаючи на позитивні зміни у законодавчому регулюванні порядку затримання особи, не відбулося суттєвих змін у практиці затримань осіб співробітниками правоохоронних органів.

Комітет ООН проти катувань зазначав про існування практики невизнаного затримання або затримання в його реєстрації в діяльності українських правоохоронних органів.

Ефективна реалізація права на свободу та особисту недоторканість можлива за умови дотримання положень національного законодавства та практики Європейського суду з прав людини під час затримання особи та застосування запобіжних заходів.

Література

1. Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями 1679 року [електронний ресурс] режим доступу: http://pidruchniki.com/1221090344473/pravo/akt_pro_krasche_zabezpechennya_svobodi_piddanih_pro_poperedzhennya_uvuznenn_mogyami_habeas_corpus_act
2. Акт декларації прав й свободи підданого що встановлює спадкоємство Корони 1689 року [електронний ресурс] режим доступу: <http://ua-referat.com/>
3. Велика хартія вольностей 1215 року [електронний ресурс] режим доступу: http://pidruchniki.com/1456041944461/pravo/velika_hartiya_volnostey_1215_gok
4. Декларація прав людини і громадянина 1789 року [електронний ресурс] режим доступу: <http://www.bestreferat.ru/referat-164627.html>
5. Ш.Л. Монтеस्क'є Про судову владу і право [електронний ресурс] режим доступу: http://ua-referat.com/ШЛ_Монтеस्क%60є_
6. Рішення Європейського суду з прав людини від 18 червня 1971 р. (справа де Вілде, Оомс і Версип проти Бельгії) [електронний ресурс] режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_161;
7. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2011 р. №10-рп/2011 (справа про строки адміністративного затримання від 30 вересня 2009 року №23-рп у справі про правову допомогу [електронний ресурс] режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-13>
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання) [електронний ресурс] режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11>

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена проблемним питанням конституційно-правового регулювання права на свободу та особисту недоторканість та гарантіям його забезпечення. Надається аналіз різних наукових точок зору щодо поглядів на недоторканість особи. Особливу увагу автор приділяє аналізу конституційних норм, правовим позиціям Конституційного Суду України, Рішенням Європейського суду з прав людини та практики його застосування. Автор зазначає, що ефективна реалізація права на свободу та особисту недоторканість можлива за умови дотримання положень національного законодавства та практики Європейського суду з прав людини під час затримання особи та застосування запобіжних заходів.

9. Рішення Європейського Суду з прав людини: «Броуган та інші проти Сполученого Королівства [електронний ресурс] режим доступу: <http://eurgcourt.in.ua/Article.asp?AIdx=430>

SUMMARY

The article is devoted problematic constitutional and legal regulation of the right to liberty and security and guarantees its security. Available scientific analysis of different points of view regarding views on personal integrity. Particular attention is paid by analysis of constitutional rules, legal opinion of the Constitutional Court of Ukraine, the European Court of Human Rights and practice. The author notes that effective implementation of the right to liberty and security possible, subject to the provisions of national law and European Court of human rights during detention and preventive measures.

10. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини та громадянина в Україні / Олійник А.Ю. -К. Алеута. 2008. -472с.

11. Фарбер И.Е. Свобода и права человека в Советском государстве. /И.Е. Фарбер – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 187 с.